

Csepeli György–Örkény Antal: A magyar nacionalizmus változó arca

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Csepeli György–Örkény Antal (1996): „A magyar nacionalizmus változó arca” in: *Társadalmi riport 1996*, Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Századvég. Pp. 272–295.

A MAGYAR NACIONALIZMUS VÁLTOZÓ ARCA

A „SZOCIALISTA TARTALOM – NEMZETI FORMA” 40 ÉVE

A nemzeti eszme ébredése többszáz éves múltra nyúlik vissza Európában. Közép-Kelet-Európában mindez megkésve és felemásan jelentkezett. Bár a közép-kelet-európai nemzetállamok megszületése a század elején, az első világháborút lezáró békék által valósulhatott meg, valójában csupán negyven évük volt a kelet-európai országoknak arra, hogy megtapasztalják, mit jelent a nemzeti léttel járó lehetőségeknek a birtokában lenni. Paradox módon a szocialista fordulat időszaka nyitotta meg az utat, hogy a közép-kelet-európai kisállamok megtapasztalják a nemzeti integráció örömeit és gondjait. Ez történelmükben először, nemcsak elképzelés vagy óhaj, hanem társadalmi realitás is volt.

Kulturális értelemben vett nemzetet költők, tanárok, nyelvészek, vagy néprajztudósok is létrehozhatnak. Nem feladatuk, hogy gondoskodjanak kormányzatról, hadseregről, postai szolgáltatásról, postabélyegekről, vasútról, pénznemről, fővárosról, közigazgatási szerveknek való épületekről, a nemzetközi elismerést jelentő követségekről, rendőrségről, külföldiek ellátásáról. Egy-egy csoportot kulturálisan meg lehet fogalmazni mint nemzetet, ha van saját „készlete” nemzeti dalokból, szokásokból, nemzeti jellegű hiedelmekből, irodalmi és történelmi leírásokból, amelyek alkalmasak arra, hogy előmozdítsák a nemzet „ébredését”. Túlzó következtetés lenne azt állítani, hogy a „szocialista nemzetközösség” összes országaiban a nemzetet irodalmárok ébresztették volna fel, és az összes, vagy legtöbb politikai kellék hiányzott a szocializmus előtti múltból. Ennek ellenére a kelet-európai nemzetek a szovjet elnyomás évtizedei alatt eltöltött boldogtalan együttélésük során számos újszerű fejleményt éltek át.

A szocialista fordulatot követően a közép-kelet-európai országok történelmükben először rendelkeztek megváltoztathatatlanak tűnő szilárd államhatárokkal¹, amelyek sérthetlenségét nemzetközi szervezetek és a

¹ 1995 őszén végrehajtott adatfelvételünk szerint a magyar országos reprezentatív minta válaszadóinak 54%-a vélte úgy, hogy a közép- és kelet-európai országok közötti határokat

mögöttük álló nagyhatalmak garantálták. Míg a szocializmus alapító atyái, akiket idealizmus vezetett, azt jósolták, hogy az államok el fognak halni, követőiknek és utódaiknak kevésbé utópisztikus elképzeléseik voltak. A szocialista tömb országainak pártvezetése mindenütt az államhatárok fontosságát hangsúlyozta, mivel megértette, hogy a „szocializmus felépítésének” nagy terve sokkal realisabb, ha azt először az egyes országokban kezdik el, és csak később terjesztik ki az egész világra. Tapasztalatok és téveszmék egyaránt magyarázzák, hogy miért foglalkoztak a szocialista politikusok annyit az „imperialisták” és a „béketábor” közötti határral. Annyi azonban bizonyos, hogy a szocialista politikusok aggodalmait a két világ közötti határ tekintetében a berlini fal 1961 és 1989 között drámaian illusztrálta.

A kérdés azonban nem szűkíthető le a két világrendszer küzdelmére, hiszen a jaltai megosztáson túl igen nagy tiszteletnek örvendtek a testvéri szocialista országok közötti határok is. Maga a „Nagy Testvér” megszállottja volt a szovjet államhatárok sérthetlenségének. Ezt az is szemlélteti, hogy a szovjet államhatárokat ateista rendszerben szokatlan módon a hivatalos dokumentumokban „szent”-nek nevezték. A határokra vonatkozó álláspontnak olyan nagy fontosságot tulajdonítottak a pártvezetések, hogy 1975-ben a szovjet blokk országai aláírták a Helsinkii Egyezményt, amely megújította a nemzetközi közösség elkötelezettségét, hogy Európában a határokat erőszakkal nem fogják megváltoztatni. Pedig a szovjet fél helyeslése csak szimbolikus lehetett, mivel semmi sem fenyegette az európai határokat. A nyugati országok – beleértve a Német Szövetségi Köztársaságot is – élesen visszautasították azt az elképzelést, hogy Európában bármely ország határait megváltoztassák.

Miközben a nyugati országok integrációjuk előrehaladtával az államhatárokat egyre kevésbé tartották fontosnak, a szocialista politikusok annál inkább fetisizálták azokat. A szovjet politikusok azt hitték, hogy a Helsinkii Egyezmény a Jaltai Egyezmény szerves folytatása. A Helsinkii Egyezményt aláíró Szovjetunió és csatlósai az egyezmény keretében elismertek egy sereg emberi jogi elvet, melyeknek a nyugati hatalmak kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak. A szovjetek azt hitték, hogy jó üzletet csináltak, azonban kiderült, hogy csak azt kapták, ami a birtokukban volt. Az egyezmény „harmadik kosarának” gyümölcseiben ideológiai mérge lappangott, mely később a szocialista „jogok” halálát okozta: életre keltek a liberális demokrácia eszméi és értékei, melyek végül is győztek a „szocialista demokrácia” fölött.

Az államhatároknak tulajdonított „szentség” végül túlélte az államszocializmus összeomlását is, de mivel elvesztette „szocialista tartalmát”, a „nemzeti forma” a szocializmusból kilábaló és a demokrácia felé tartó országok politikájának vezérlő elvévé vált. Ennyiben az

semmilyen körülmények között sem lehet megváltoztatni, és 46% gondolta úgy, hogy a határokat meg lehet változtatni az illetékes népesség hozzájárulásával.

államszocializmus elmúltával ma már „államnacionalizmusról” beszélhetünk. A közép- és kelet-európai országok új keletű államnacionalizmusa az európai nemzeti fejlődés legutolsó megnyilvánulása.

2. A NEMZETI AZONOSSÁGTUDAT EMPIRIKUS VIZSGÁLATAI

Magyarországon 1969 óta végeznek kutatásokat a nemzeti identitás témájában a legkülönbözőbb társadalmi csoportok vonatkozásában (Csepeli, 1985, Lázár G. 1995). Ezek a vizsgálatok kimutatták, hogy a nemzeti érzés és identitás mintái elevenen élnek a lakosság körében. Az államszocializmus politikai és ideológiai rendszerének ismeretében ezek az eredmények talán meglepőek, hiszen általában véve elmondható, hogy a nyilvános hivatalos diskurzus elnyomta a társadalmi identitás alternatív megnyilvánulásait. A mindennapi élet szintjén azonban az emberek soha nem mondtak le arról, hogy elfogadható és átélhető azonosulási mintákat keressenek. Mivel pedig a Hazafias Népfront által kínált, vagy a „Világ proletárjai, egyesüljtek” típusú jelszó által megtestesített azonosulások pszichológiailag vállalhatatlanok voltak, mindez szükségképpen felerősítette a nemzeti vonatkozású azonosságok népszerűségét.

A magyar értelmiségi elit körében végzett vizsgálatok 1983-ban és 1989-ben (Csepeli, 1992) a nemzeti identitás kétféle megnyilvánulását mutatták ki: a Gesellschaft típusú forma az állampolgárság köré épült, szemben a Gemeinschaft típusú elképzeléssel, amely inkább a származásra és az anyanyelvre összpontosított. Az államszocialista rendszer összeomlását követően a politikai elitek ezeket az elképzeléseket a jelszavak nyelvére fordították, jelentősen megosztva ezzel a társadalmat. Az eredmény az lett, hogy a különböző politikai táborok egyre inkább ellenségesen, bizalmatlanul és gyanakodva nézték egymást.

A rendszerváltást követően Vásárhelyi Mária 1994 őszén végzett empirikus szociológiai vizsgálatokat a magyar nemzeti érzés és tudatvilág témakörében. E kutatás eredményei (Vásárhelyi, 1995) az évekkel korábban végzett vizsgálatok által felszínre hozott általános tendenciákhoz képest nem mutatnak jelentős változást a magyar nemzeti identitás konstrukciójának szerkezetében: mint a szocializmus alatt, úgy utána is az emberek szerint az a

magyar, aki annak vallja magát. A magyar nemzeti identitás konstrukciójának alapja tehát az önbesorolás ízig-vérig modern szempontja².

Ha mégis változásról beszélhetünk, az legfőképpen az 1990-től lezajló átalakulás politikai küzdelmeinek hatásaként értelmezhető. Vásárhelyi Mária vizsgálatai szerint a megkérdezettek többsége (59%) a liberális értelmiségi elit által képviselt Gesellschaft idióma szerint viszonyul a magyar identitáshoz. Egy kisebbség (17%) azonban ragaszkodott a Gemeinschaft idiómához, melyet a konzervatív értelmiségi elit népszerűsített. A kétféle idióma eltérő szociológiai háttérben gyökerezik. Az életkor, a neveltetés, a településtípus, valamint a társadalmi státus szabja meg, hogy a magyar nemzeti identitást a válaszadók inkább a liberális, Gesellschaft idióma kifejezéseivel, vagy a konzervatív Gemeinschaft idióma nyelvén határozzák-e meg inkább. Az előbbit támogatták azok az urbánus válaszadók, akik 1945 után születtek, magasabb társadalmi-gazdasági státusba jutottak, legalább középiskolát végeztek, és nem tapasztaltak társadalmi hátrányt az átalakulás eredményeképpen. A Gemeinschaft orientáció gyakoribb volt az idősebb és tanulatlan vidéki népesség csoportjaiban, akik 1945 előtt születtek és az átalakulás vesztesei voltak.

1994 őszén az országos reprezentatív minta (N=1000) mindössze 5%-a nyilatkozott úgy, hogy jelentősen foglalkoztatja a nemzeti azonosság tudat témája. Hasonlóképp gyenge volt az „igazi hazafi” meghatározása iránti érdeklődés (4%). A többség (59%) elfogadta azt az állítást, amely szerint „azért beszélnek annyit a magyarság sorskérdéseiről, hogy eltereljék a figyelmet az ország igazi gondjairól”. Az emberek úgy ítélték meg, hogy Magyarország könnyen belesodródhat helyi konfliktusokba (melynél leggyakrabban Szerbiát említették). A bevándorlókat a megkérdezettek 5%-a tartotta veszélyforrásnak. A cigányok jelenléte is komoly ellenséges indulatot váltott ki a válaszadók körében (31%-a ítélte meg a cigányokat negatívan).

1995 őszén Magyarország részt vett egy nemzetközi vizsgálatban, amit az International Social Survey Programme keretében szerveztek³. Ennek során több mint húsz országban arra kerestek választ a kutatók, hogy milyen különbségek mutathatók ki a nemzeti identitás szerveződésében és működésében. Mivel a kérdés mindenütt 1995 második felében zajlott, a nemzetközi felmérés eredményei még nem állnak rendelkezésre teljes

² Annál jelentősebben a változások a szocializmust megelőző időszakhoz képest. Bár szociológiai adatokra nem tudunk hivatkozni, de történetiszociológiai megfontolások alapján azt mondhatjuk, hogy a *szocializmus előtt* a magyar nemzeti identitás konstrukciójának alapja nem elsősorban az önbesorolás volt, hanem az anyanyelv, illetve a származás és a születési hely.

³ A magyar kutatás lebonyolításának finanszírozását az OTKA támogatta.

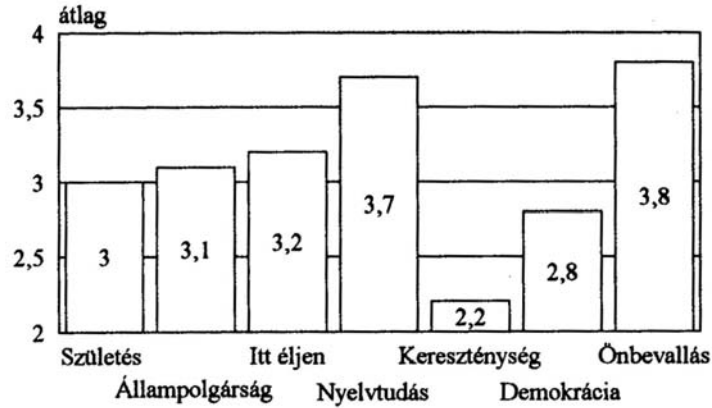
körűen. A Magyarországra vonatkozó adatokat azonban már elemezni tudjuk, melyek jó összehasonlításra adnak lehetőséget a korábbi vizsgálatokkal. A felmérés, melyet a TÁRKI bonyolított, összesen 1000 válaszadóra terjedt ki, melyet országos, véletlen mintavétellel választottunk ki, reprezentálva a magyar közvélemény beállítódását az általunk vizsgált témában.

Az 1995 őszen végzett ISSP-vizsgálat szerint a megkérdezett magyar válaszadók mindössze 2%-a számolt be arról, gondolkodik azon, hogy gazdasági okoknál fogva emigráljon. Ráadásul az országon belül sem jellemző a mobilitási szándék: soha sehova semmilyen oknál fogva nem akar elköltözni 52%, és lokális mozgásra is (azonos városon vagy megyén belül) csak 22% mutatott hajlandóságot. Kisebbségben maradtak azok, akik más megyébe vagy más ország részbe lennének hajlandók elköltözni, ha arra egzisztenciális érdekeik sarkallják.

A nemzeti identitás személyes konstrukciójának megismerése érdekében arra kértük a válaszadókat, hogy az „igazi magyarság” szempontját alapul véve értékeljenek hét tételt: születési hely, állampolgárság, lakóhely, anyanyelv, kereszténység, demokratikus intézmények helyeslése és a nemzeti önmeghatározás. Az alapvető trendek megegyeznek az előbb tárgyalt trendekkel. Bár a két vizsgálatban a kérdés módszere eltért, mindkét esetben az önbesorolás volt a legfontosabb szempont annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy „ki a magyar”. Az 1. ábrán mutatjuk be, hogy az ISSP-vizsgálat során kért szempontok minősítései milyen átlagokat mutattak az ezer megkérdezett körében. Az ábrán látható, hogy a válaszadók a nemzeti azonosságtudat összefüggésében legkevesebbre a kereszténységet és a demokratikus intézményeket értékelték, míg az önbesorolás után az anyanyelv, a lakóhely, az állampolgárság és a születési hely következik.

1. sz. ábra

Az „igazi magyarság” kritériumainak súlyozása

A hét szempontra vonatkozó értékelések többváltozós elemzése érdekében clusteranalízist végeztünk. Öt csoport különült el, melyeket a következőképpen jellemezhetünk (1. sz. táblázat):

1. sz. táblázat

CLUSTERCSOPORTOK A NEMZETI IDENTITÁS TÍPUSA SZERINT
(N=1000)
(A=ALACSONY, K=KÖZEPES, M=MAGAS)

	Szü- letés	Állam- polgárság	Lakó- hely	Any- nyelv	Keresz- ténység	Demok- rácia	Önmeg- határozás
Valódi liberális N=133	A	A	K	M	A	A	M
N=209	K	K	K	M	A	M	M
Tradicionalis N=113	K	K	K	M	M	K	M
N=219	M	M	M	M	A	A	M
Konformista N=320	M	M	M	M	M	M	M

A legnépesebb csoportba (32%) azok tartoznak, akik a nemzeti identitás szempontjából felkínált összes identitás-kritériumot fontosnak tartották. Ez az egyöntetűség felveti a konformizmus gyanúját. Arra gondolunk, hogy az e csoportba tartozó válaszadók a legkisebb ellenállás útját választották, amikor nem voltak hajlandók megkülönböztetéseket tenni az egyes felkínált identitás-szempontok között. Leginkább a *konformista* címke illik erre a válaszadói stratégiára.

A második legnépesebb csoport (22%) a kereszténységet és a demokratikus intézményekbe vetett bizalom szempontjait kivéve az összes felkínált szempontot felhasználta a nemzeti identitás megkonstruálásakor. Ezt a csoportot feltételesen *nemzeti liberálisnak* neveztük.

Alulról felfelé haladva a harmadik sorban találjuk azt a csoportot, melynek tagjai az anyanyelvet, a kereszténységet és az önbesorolást jelölték meg, mint kiemelt fontosságú szempontot. E választás alapján véltük úgy, hogy a csoportra talán a *tradicionális* jelző illik (a minta 11%-a sorolható ide).

A táblázat két első sora értelmezési problémákat vet fel. A liberálisok ugyanis az állampolgárságot közepes súllyal említik. Paradox módon csak a konformisták és a nemzeti liberálisok hangsúlyozták az állampolgárság szerepét. Értelmezésre szorul, hogy a két liberális csoport miért nem hangsúlyozta az állampolgárságot? Úgy vélhetnénk, hogy a liberálisnak nevezett csoportok nemzeti identifikációs bázisa túl gyenge ahhoz, hogy egy következetes és tudatos Gesellschaft idióma kiindulópontja lehessen. A későbbi elemzés során azonban majd megpróbáljuk igazolni, hogy e két csoport legalábbis spontán liberálisnak tekinthető. Az állampolgárságra vonatkozó alacsony értékelés talán azzal magyarázható, hogy ez a szó a magyar nyelvben egyszerre jelenti az állam politikai közösségének tagját, valamint az állam alattvalóját.

A nemzeti identitás pozitív érzelmeit tápláló témák sorában hat speciális kérdést kínáltunk fel a megkérdezettek számára. A válaszadók 90%-a mondta azt, hogy büszkeséget érez, ha nemzetközi mérkőzéseken magyar sportolók győzelméről hall. A válaszadók 87%-a értett egyet azzal, hogy „sokkal szívesebben vagyok magyar állampolgár, semhogy más ország állampolgára legyek”. A válaszadók többsége (62%) értett egyet azzal a klasszikus nacionalista tétellel, miszerint „akkor is támogatni kell saját nemzetemet, ha az hibázik”.

A büszkeség ellenkezője a szégyen, amelyet nehéz beismerni, ha valaki feltétlenül büszke saját nemzetére. Eredmények szerint csak egy kisebbség tartotta a szégyenérzetet a nemzeti öntudat elemének (32%), míg a relatív többség elutasította a nemzeti szégyennek még a lehetőségét is. A direkt etnocentrikus állítások („jobb hely lenne a világ, ha a többi ország lakosai is

olyanok lennének mint a magyarok”; „általában Magyarország jobb ország, mint a többi”) többnyire mérsékelt lelkesedést váltottak ki.

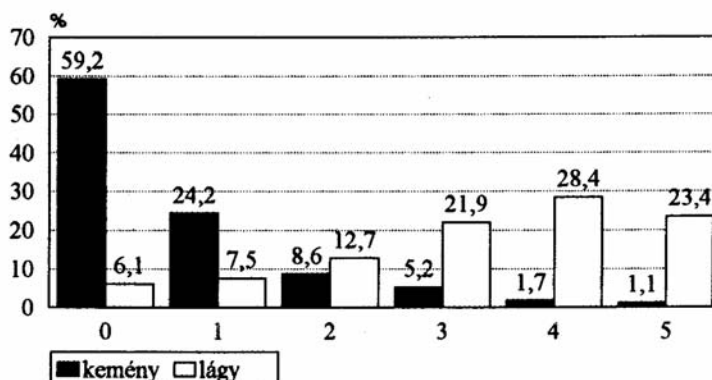
A megkérdezettek nem vádolhatók túlzott nemzeti elfogultsággal: átlagosan 3,2 témában értettek egyet a büszkeség-állításokkal.

A nemzeti büszkeséget többféle forrás táplálhatja. A büszkeség kilenc lehetséges forrását soroltuk fel. Arra kértük a válaszadókat, hogy minden egyes esetben mondják meg, milyen mértékben büszkék Magyarországra az adott forrás szempontjából. Magyarország demokratikus rendszere, nemzetközi befolyása, gazdasági teljesítménye, szociálpolitikája, valamint hadserege együttesen magas korrelációt mutatott, melynek iránya a nemzeti büszkeség kialakulásában játszott alacsony szerepre utalt. Ezzel szemben Magyarország technikai és tudományos fejlődése, sportteljesítményei, irodalmi és képzőművészeti sikerei, valamint történelme együttvéve a nemzeti büszkeség döntő forrásának tűntek.

Az elsőként felsorolt öt forrás a társadalmilag konstruált nemzeti valóság „kemény” összetevőire utal, amelyek a politikai, a szociális és a gazdasági összetevőket foglalják magukban. Ezek az összetevők kevésbé alkalmasak a nemzet elképzelésének és jövőbeli projekciójának táplálására, mivel meglétük vagy hiányuk empirikusan könnyen ellenőrizhető. Hagyományosan a politikai nacionalizmus retorikájának tartozékai közé tartoznak. Ezzel szemben a maradék négy büszkeség-forrás a nemzet kulturális értelemben vett meghatározásának, tartozékának tekinthető. A történelem, a sport, az irodalom, a művészet és a tudomány ennek megfelelően a nemzeti identitás „lágyszárú” komponenseiként jelentkeznek; melyek a nemzeti lét elképzelését és a nemzeti identitás kommunikációját szerfelett megkönnyítik. Mint a 2. sz. ábra mutatja, a válaszolók rendkívül alacsony fontosságot tulajdonítottak a „kemény” témáknak, szemben a „lágyszárú” témákkal.

2. sz. ábra

A „kemény” és a „lág” témák szerepe a nemzeti büszkeségben

Felmerül a kérdés, hogy miként értelmezhetjük azt az ellentétet, amely a politikai nacionalizmus retorikájának részét képező témák alacsonyra értékelése, valamint a kulturális nacionalizmus retorikájára jellemző témák magasra értékelése között fennáll? A magyarázat a folyamatos, a kultúrára épülő nemzetfelfogásban keresendő. Egészen más kérdés, hogy ennek a történelmileg meghatározott ideológiai örökségnek milyen erősek a gyökerei, és van-e jele egy olyan változásnak, amely a nemzetmeghatározás változására utalna a liberalizmus jegyében.

A nacionalizmusra való hajlandóságot hat témában mértük. E témák a gazdasági nacionalizmus, a nemzeti bezárkózás (anti-internacionalizmus), kulturális nacionalizmus, valamint a kíméletlen nemzeti önérvényesítés területeit fogták át. A vizsgálat egyik legfeltűnőbb eredménye az volt, hogy a magyarok döntő többsége helyeselte az ország részvételét a különböző nemzetközi szervezetekben, jóllehet e részvétel nacionalista szempontból könnyen a nemzeti szuverenitás korlátozásának tűnhet. A válaszadók 74%-a hajlandó feladni a nemzeti szuverenitást, ha olyan globális problémáról van szó, mint a környezetszennyezés. Még magasabb a részaránya a népességben azoknak, akik az idegen nyelvek tanítására biztatnak a magyar iskolákban (90%). E józan vélemény láthatóan azt tükrözi, hogy a

magyarok felismerték nyelvi elszigeteltségük árnyoldalait és készek az alkalmazkodásra. A mai posztkommunista Magyarországon a globális szemlélet és a nyelvi nyitottság vezető motívum a nemzeti létről való vitákban.

Ezzel szemben a politikai és kulturális nacionalizmus mérsékelt növekedést mutat. (Magas egyetértést tapasztaltunk az olyan kérdésekben, mint például: „A Magyar Televízióknak előnyben kell részesíteni a magyar filmeket és műsorokat; Magyarországnak még akkor is a saját érdekeit kell követnie, ha ez más nemzetekkel való konfliktushoz vezet.”) Viszont erőteljesen növekszik a gazdasági nacionalizmus. Ez a külföldi gazdasági behatolással szemben mutatkozó ellenállásban fejeződik ki, mely különösen erős a külföldiek földvásárlásával és a külföldieknek adható vámkedvezményekkel szemben. A gazdasági, politikai és kulturális nacionalizmust mérő állítások mögött egy közös faktor húzódik meg, ami a nacionalista nézetrendszer homogenitására utal.

A válaszadók általában helyeselték az etnikai és nemzeti kisebbségi csoportok jogait Magyarországon (77% értett egyet azzal a politikával, hogy az államnak támogatnia kell a kisebbségeket szokásaik és hagyományaik védelmében). Ez az eredmény a kisebbségekkel szembeni általános jóindulat jele, ám ez azonnal megváltozik, ha az illető kisebbséget megnevezzük. Mint fentebb is említettük, a cigányság kivételt képez az általános kisebbség-barát hozzáállás tekintetében.

A nemzeti identitás típusait kimutató clusteranalízis eredményeinek bemutatásakor említettük azt a paradoxont, hogy a liberális csoportok körében az állampolgárság nem szerepelt kiemelt mértékben a nemzeti identitáskritériumai között, míg a nemzeti liberális és konformista csoportokban az állampolgárságot hangsúlyosan láttuk viszont a választott kritériumok sorában. A további értelmezés érdekében a nemzeti identitáskritériumok választása alapján képzett clustereket összehasonlítottuk a nemzeti büszkeség, a büszkeségre okot adó témák választása, az aggregált nacionalizmus, a xenofóbia, valamint a tolerancia változóival. Azt kerestük, vajon az egyes csoportok mennyire szoros kapcsolatot mutatnak a nemzeti tudat általunk mért mutatóival.

2. sz. táblázat

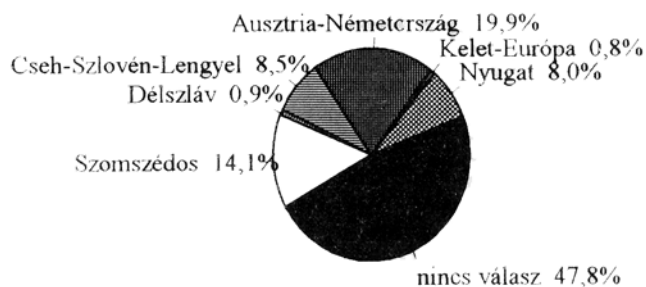
A NEMZETI IDENTITÁS CLUSTEREINEK ÉS A NEMZETTUDAT
MUTATÓINAK ÖSSZEFÜGGÉSE

	Büszkeség (átlag)	„Lágy” témák (átlag)	„Kemény” témák (átlag)	Nacio- nalizmus (factor- score)	Xeno- fóbia (átlag)	Tole- rancia (átlag)
Valódi liberális N=133	2,8	0,3	3,1	0,43	3,2	4,2
Külsődleges liberális N=209	3,1	0,4	3,1	0,05	3,6	4,4
Tradicionális N=113	3,0	0,4	2,7	0,05	3,4	4,4
Nemzeti liberális N=219	2,9	0,4	2,9	0,19	3,5	4,4
Konformista N=320	3,7	0,5	2,8	+0,40	3,8	4,5

A kereszttáblában megjelenő értékek azt mutatják, hogy a konformisták jellegzetesen különböznek az összes többi csoporttól. E körben jellemző a diszsonanciamentes nemzeti büszkeség, az erőteljes nacionalizmus, a xenofóbia, valamint az intolerancia. A valódi liberálisok viszont kevésbé hajlamosak egyetérteni a nacionalista tételekkel. Nem meglepő módon az iskolai végzettség bizonyul vízválasztónak a két csoport között. A liberálisok körében a magas iskolai végzettségűek vannak felülreprezentálva, míg a konformisták körébe az alacsony iskolai végzettségűek kerültek be nagyobb eséllyel. Az utóbbi csoporthoz való tartozás esélye az életkor növekedésével arányosan nő.

3. sz. ábra

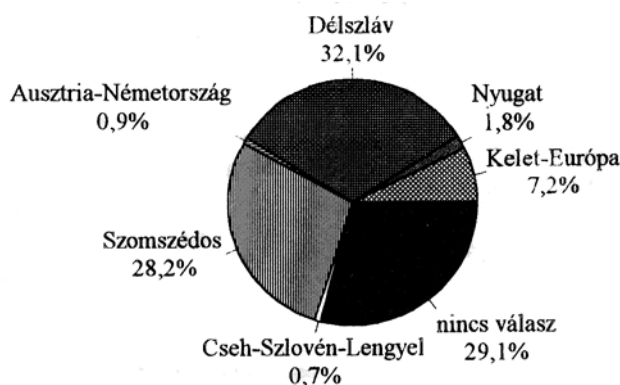
Magyarország hasonlósága más országokhoz és régiókhoz

A vizsgálat során a megkérdezetteknek feltettük azt a kérdést, hogy szerintük saját országuk mely országokhoz hasonlít leginkább. A kérdés mögött az a szociálpszichológiai előfeltevés húzódik, miszerint a hasonlósági ítéletek egyben rokonszenvi ítéleteket is implikálnak. A tendencia megegyezik az évtizedek óta tapasztalt tendenciával, melyre a heterosztereotípiák vizsgálatok eredményei kapcsán már utaltunk. A válaszadók relatív többsége a német nyelvterülethez tartozó országokat (Ausztriát és Németországot) favorizálja.

4. sz. ábra

Mely ország vagy régió válhat Magyarország számára veszélyessé

Ha viszont a félelmeket nézzük, azt találjuk, hogy magyar válaszolók 1995 őszén leginkább a volt Jugoszlávia területén kitört konfliktustól féltették hazájukat: bár Horvátország és Szlovénia kívül marad az észlelt veszélyzónán, annál hangsúlyosabban szerepel Szerbia, illetve az általa uralt Kis-Jugoszlávia. Második helyen található Románia, melyet Oroszország követ.

Mivel a kérdőívben több válaszra is lehetőséget adtunk, megnéztük azt is, hogy összességében mely országokat, illetve területeket tekintik a megkérdezettek leginkább fenyegetőnek (lásd 4. sz. ábra). Az elmúlt évek politikai fejleményeinek fényében sem a Balkán, sem pedig Románia gyakori említése nem tűnik meglepőnek. Annál meglepőbb Szlovákia relative kisebb súllyal történő említése. A különbségben minden bizonnyal nemcsak a történelmi eredetű konfliktusok eltérő mélysége, hanem az aktuálpolitikai helyzetek különbsége is szerepet játszik. Feltehető, hogy a Szlovákiával megkötött alapszerződés minden ellentmondásossága ellenére csökkenti a veszélyeztetettség érzést, míg az alapszerződés hiánya Románia esetében növeli azt.⁴

⁴ Vizsgálandó, hogy az 1996. szeptember 16-án aláírt magyarromán alapszerződésnek lesz-e konfliktusmérés-közlő hatása.

5. sz. ábra

Nemzetközi veszélyeztetettség-érzés

3. XENOFÓBIA, NEMZETI SZTEREOTÍPIÁK, RASSZIZMUS

A nemzeti fenyegetettség érzése és a szomszédos országok eltérő megítélése szorosan kapcsolódik Magyarország megváltozott geopolitikai helyzetéhez. A posztkommunizmus válaszut elé állította Magyarországot: a központi állami mindenhatóság leépítése, a határok megnyitása, valamint a Szovjetunió által diktált gazdasági-politikai-katonai szövetség megszűnése következtében Magyarország visszanyerte közép-európai geopolitikai szerepét. Ez a helyzet különösképpen befolyásolja a menekültekkel és a bevándorlókkal kapcsolatos politika alakulását.

Az államszocializmus idején nyugati irányú tartós kivándorlási folyamat zajlott, mely évente viszonylagosan mérsékelt szintet mutatott. A rendszerváltozás után ez a folyamat megállt. Helyette Magyarország vált a Keletről Nyugatra irányuló „népvándorlás” célországává. Ráadásul, az ország földrajzi elhelyezkedése okán tranzit állammá vált: a keletről nyugatra vándorlóknak Magyarországon keresztül vezet az útjuk. A jugoszláviai háború áldozatainak jelentős része is Magyarországra

menekült. Mindezek eredményeként menekülttáborokat kellett létrehozni. Bár a menekülttáborok létesítése a magyar kormányzat emberiségéről tett tanúságot, a lakosság számára a menekülttáborok léte zavaróan hatott. A Magyarországon maradni szándékozó menekültek két csoportba sorolhatók:

- a) Erdélyből, Kárpátaljáról és Szerbiából érkező magyarok
- b) azok a menekültek, akiknek nincs kulturális vagy nyelvi kötődésük a magyarokhoz.

A bevándorlókkal szembeni magatartás 1989-et követően évről évre egyre inkább negatívvá vált mindkét csoport vonatkozásában. A xenofóbia eleven Magyarországon, a xenofóbia alapja azonban már nem az etnikai vagy kulturális értelemben vett nemzetfelfogáson alapszik, hanem az állampolgársággal mutat összefüggést. A magyar állampolgárok idegengyűlöletét a munkaerőpiacon kialakult fokozott verseny, valamint az állampolgársághoz kapcsolódó szociális jogok, feltétele motiválja.

1988 és 1992 között a menekültek 99%-a (N=117 549 fő) három országból érkezett: Jugoszláviából, Romániából és a korábbi Szovjetunió területéről⁵. A nemzeti auto- és hetero-sztereotípiákat folyamatosan vizsgálták a 70-90-es években. Ezen kutatásokban a következő általános tendenciák mutatkoztak, melyeket nem tört meg az 1989-90-es politikai-társadalmi fordulat:

- a válaszadók szívesebben vállalkoznak a nemzeti *auto-sztereotípiák* megfogalmazására, míg vonakodtak a nemzeti *hetero-sztereotípiák* kinyilvánításától,
- a nemzeti auto-sztereotípiák túlnyomórészt pozitív vonásokat tartalmaznak (pl. vendégszeretet, nemzeti büszkeség, egyedülálló karakter),
- a hetero-sztereotípiák a szomszédos nemzetek vonatkozásában mindig negatívak, kivéve az osztrákokra vonatkozó hetero-sztereotípiák,
- a lengyelek pozitív megítélése 1969-től kezdve folyamatosan romlott

A magyarországi rasszizmus vonatkozásában három újabb vizsgálat eredményeit említhetjük meg. Egy 1992-ben végzett reprezentatív vizsgálat (CsepeliKériStumpf, 1994) azt jelezte, hogy a tizenévesek 71%-a hajlandó elfogadni a magyar származású menekülteket, míg az ázsiai menekültek irányában a befogadási készség kevésbé nyilvánvaló: a válaszadóknak csak 12%-a értett egyet azzal, hogy engedjék meg az ázsiai bevándorlók számára a Magyarországra való belépést. Másrészt a megkérdezetteknek csak egy töredéke mutatott hajlandóságot arra, hogy részt vegyen a kisebbségi jogokért folyó tüntetéseken.

⁵ Csak 1992-ben 16 204 menekült érkezett Magyarországra, és ezeknek 36%-a magyarnak vallotta magát. Lásd FullertonSikTóth (1995)

Tizenéves tanulók és felnőttek körében végzett vizsgálatok eredményei 1994-95-ben az idegengyűlölet és a rasszizmus lappangó formáit tárták fel (3. sz. táblázat). Mindkét kutatás során különböző etnikai és faji szempontok alapján meghatározott idegenek iránti attitűdöket vizsgáltak. A válaszadóknak azt a feladatot adták, hogy képzelt szociometriai helyzetekben informális partnereket válasszanak a következő csoportok tagjai közül: cigány, arab, román, kínai, orosz, zsidó, német, szlovák, valamint erdélyi magyarok.

3. sz. táblázat

NEGATÍV SZOCIOMETRIAI PREFERENCIÁK A KÜLÖNBÖZŐ ETNIKAI CSOPORTOK TAGJAI IRÁNT FELNÖTTEK ÉS GYEREKEK KÖRÉBEN (A VÁLASZTÁSOK SZÁZALÉKÁBAN)⁶

	Felnőtt minta	Tizenéves minta
Cigány	74	58
Arab	52	26
Román	51	40
Kínai	48	21
Orosz	40	35
Zsidó	30	28
Erdélyi magyar	25	8
Szlovák	23	31
Német	15	11
Nem utasított el senkit	14	26
A válaszadók száma	N=1000	N=4248

Bár a felnőttek és a gyerekek körében egyaránt jelentős mértékben fordult elő negatív választás, egészében véve a felnőttekre a negatív választás jellemzőbb volt, mint a gyerekekre. Mint azt a 3. sz. táblázat mutatja, a gyerekek 26%-a nem mutatott negatív preferenciát egyik etnikai vagy faji csoporttal szemben sem a felsoroltak közül, szemben a felnőttekkel, ahol a xenofóbia jelensége sokkal erősebbnek mutatkozott. Az elutasítási lista élén mindkét csoport esetében a cigányok álltak.

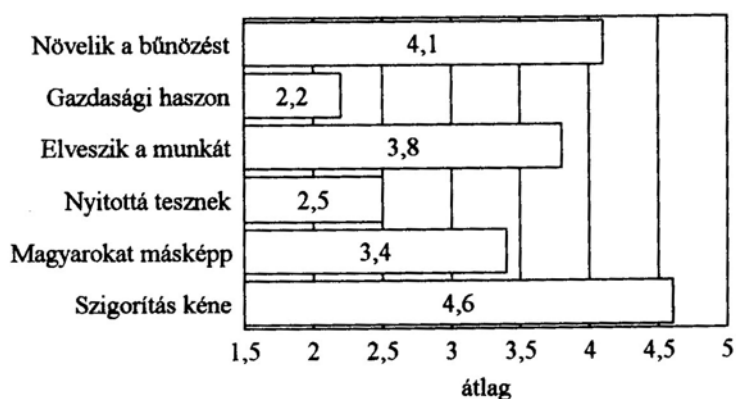
Az 1995 őszén végzett ISSP-vizsgálat során a xenofóbiát hat témában Likert típusú skálákkal mértük. Az állítások fele pozitív attitűdöt fejezett ki („gazdasági haszon”, „kulturális nyitottság”, „állampolgárság

⁶ Szabó Lőréné A. (1995)

megszerzésének könnyítése a magyar nemzetiségűek számára”), míg a többi állítás negatív értékítéleteket tartalmazott („a bevándorlók miatt növekszik a bűnözés”, „a bevándorlók elveszik a munkát”, „erőteljesebb fellépés sürgetése az illegális bevándorlókkal szemben”). A 6. sz. ábrán azt mutatjuk be, hogy a hat Likert-skálára a megkérdezettek miként reagáltak (a táblázat az ötfokú skála átlagértékeit mutatja).

6. sz. ábra

A Magyarországon élő bevándorlók megítélése

Az ábrából látható, hogy a lakosság meglehetősen negatívan ítéli meg a bevándorlókat. A negatív állításokkal a túlnyomó többség egyetért, különösen ami a bevándorlási politika szigorítását és a bevándorlók kriminalizálását illeti. A pozitív attitűdöket tükröző kijelentéseket viszont csak egy kisebbség fogadja el: 8% látta úgy, hogy a bevándorlók hasznára válnak a magyar gazdaságnak, és 22% fogadta el azt, hogy a bevándorlók nyitottabbá teszik Magyarországot az új eszmék és kultúrák iránt. Az állampolgárságon alapuló xenofóbia meglétéről tanúskodik az egyet nem értés abban a kérdésben, hogy a magyar nemzetiségű bevándorlókat pozitívan kellene az államnak diszkriminálnia.

7. sz. ábra

A Magyarországon élő bevándorlók megítélése

A válaszadók iskolai végzettségének függvényében, az ötfokú skálák átlagai szerint

A 7. sz. ábra azt mutatja, hogy az iskolai végzettség a xenofóbia két klasszikus témájában (a bevándorlás és bűnözés kapcsolata, illetve a munkaerőpiaci verseny) befolyásolja a válaszokat erőteljesen. Minél alacsonyabb a válaszadók iskolai végzettsége, annál erőteljesebb a bevándorlók negatív diszkriminációja. Ezzel szemben a többi kérdésben az iskolai végzettségnek szinte nincs meghatározó szerepe.

A fenti eredmények ismeretében nem meglepő, hogy a megkérdezettek 84%-a helyezte azt a politikát, melynek célja a Magyarországra érkező bevándorlók számának csökkentése. A közvélemény azonban megosztott a politikai menekültekkel szemben tanúsítandó bánásmód kérdésében. A megkérdezettek 35%-a egyetértett azzal, hogy a politikai üldözötteknek meg kell engedni a magyarországi letelepedést. Ezt a megengedő állásponthoz 24% ellenezte (nem foglalt állást a kérdésben 41%).

A magyarországi kisebbségek kapcsán a megkérdezettek 77%-a úgy nyilatkozott, hogy az államnak segítenie kell a nemzeti kisebbségeket abban, hogy megőrizzék szokásaikat és hagyományaikat. Ennek ellentmond, hogy ugyancsak a többségnek az az állásponthoz (74%), hogy „akik nem veszik át a szokásokat és hagyományokat, lehetetlen, hogy teljesen magyarokká váljanak”. Másfelől, a megkérdezettek 61%-a úgy véli, hogy a társadalomnak

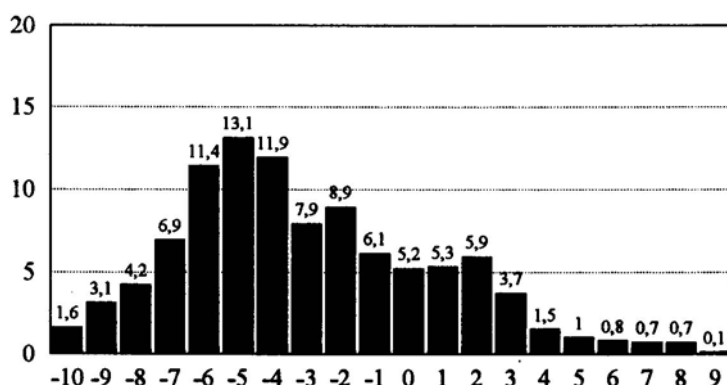
az a jobb, ha a kisebbségi csoportok fenntartják eltérő szokásaikat és hagyományait, kisebbségben vannak azok, akik szerint a társadalomnak az a jobb, ha ezek a csoportok alkalmazkodnak és beleolvadnak a társadalom nagyobbik részébe.

A bevándorlókkal és kisebbségekkel kapcsolatos attitűdöket egészükben nézve inkonzisztenciák és ellentmondások jellemezték. A magyar társadalomban megmutatkozó xenofóbia mérésére egy indexet hoztunk létre mindazon változók bevonásával, amelyek külön-külön is intoleranciát mértek. Az index értékei +11-től (maximálisan tolerancia) -11-ig (maximálisan intolerancia) terjednek. Az index magas pozitív értékei a toleranciát, míg magas negatív értékei az intoleranciát mutatják.

8. sz. ábra

A toleranciaindex értékeinek gyakorisági megoszlása

az egyes indexpontok súlya szerint

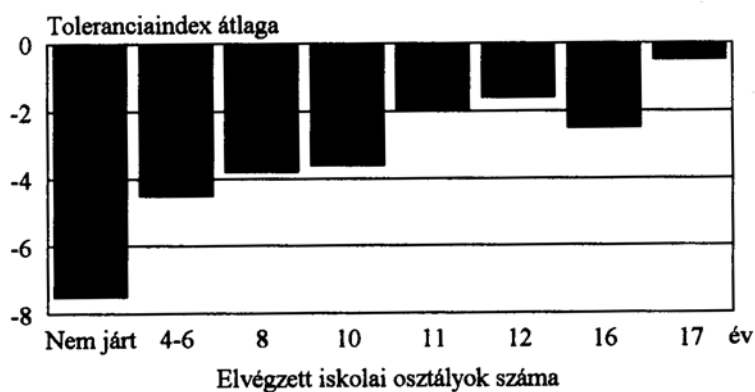

A 8. sz. ábra azt mutatja, hogy a gyakorisági eloszlás medián értéke mínusz öt, s jóval alatta van az egyébként ugyancsak negatív átlagos értéknek, ami esetünkben mínusz három. Összegezve azt mondhatjuk, hogy az index gyakorisági megoszlása a magyar társadalomban megnyilvánuló jelentős mértékű intoleranciára utal. Ezen belül is drámai mértékű az intolerancia növekedése az iskolai végzettség csökkenésének függvényében (9. sz. ábra). Az alacsony iskolai végzettségűek a tapasztalatok szerint az átlagostól is nehezebben birkóztak meg a rendszerváltozás nehézségeivel.

Ebben a körben nőtt legerőteljesebben a szegénység, a munkanélküliség és az anómiás viselkedés. A táblázatban bemutatott eredmények arra utalnak, hogy az idegenek leginkább a rendszerváltozás veszteseiben váltanak ki fenyegetettségérzetet és egzisztenciális jellegű veszélyeztetettséget.

9. sz. ábra

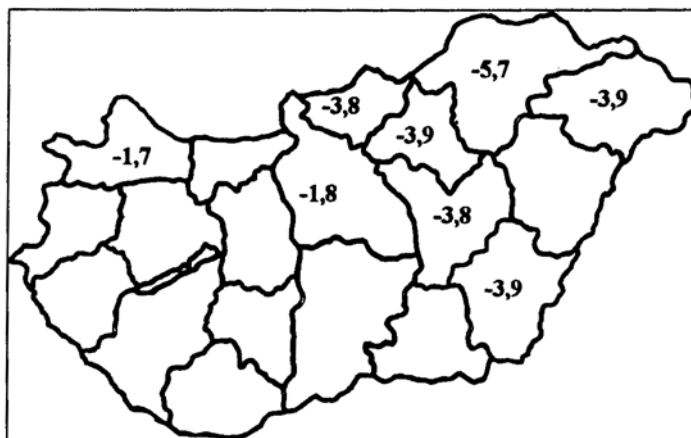
Az intolerancia mértéke az iskolai végzettség szintjei szerint

Mivel az alacsony iskolai végzettségűek körében jelentős az idősek, valamint a nők aránya, e két körben ugyancsak magas intolerancia-értékeket találunk. A képet tovább árnyalja, ha az intolerancia-index értékeit területi összefüggésben vizsgáljuk.

10. sz. ábra

Intolerancia régiók szerint

Amint azt a 10. sz. ábra mutatja, az idegenellenesség az ország elmaradott északkeleti és keleti régióiban különösen erős, míg Budapesten és Nyugat-Magyarországon az idegengyűlölet tekintetében mérséklődés mutatható ki.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1995 őszén végzett vizsgálat eredményei pillanatfelvételek, amelyek azonban történelmileg nagyon is stabil előfeltételeken nyugszanak. A régebbi előfeltételek sorában említhetjük a magyar nemzetfejlődés megkésetttségét, a kulturális és a politikai nemzetfelfogás konfliktusát, valamint a közép-kelet-európai nemzetek együttélésének félelmekkel és szorongással terhes örökségét. A közelebbi előfeltételek sorában említhetjük az államszocializmusból a demokratikus politikai rendszerre és a piacgazdaságra történő átmenet folyamatát.

Az államszocializmus összeomlása maga alá temette a Szovjetunió által kényszerrel összerakott közép-kelet-európai nemzetközi szövetségi rendszert is. Ez a nemzetközi rendszer azonban éppen elég hosszan állt fenn ahhoz, hogy megszilárdítsa a korábban mozgó és megkérdőjelezett országhatárokat, létrehozza az egyes országok politikai nemzeti intézményeit, és kialakítsa az

egy-egy országok nemzeti elitjeit, amelyek az adott nemzetállami keretek fennmaradásában érdekeltek. A mai helyzet történelmi esélyt tartogat arra, hogy a nemzeti diskurzus kulturális és történelmi témáinak helyét a politikai témák vegyék át, s a terméketlen ideologikus konfrontációt a tárgyalások, az alkudozások, a kölcsönös haszon keresésének formái váltsák fel.

E folyamat nem minden országban haladt azonos ütemben előre. Kétségtelennek tűnik, hogy Csehország, Szlovénia, Lengyelország és Magyarország előbbre tart, mint a nemzetépítésben tizenkilencedik századi módszerekkel kísérletező Románia, Szlovákia, Horvátország, nem is beszélve Szerbiáról vagy Bulgáriáról. A poszt-szovjet térség helyzete még ellentmondásosabbnak tűnik. Magyarországon az államszocializmus ellen direkt, illetve indirekt eszközökkel fellépő értelmiségi elit az államszocializmus összeomlását követően meghasonlott. Jelentős nézetkülönbségek merültek fel a demokratikus átalakulás, a piacgazdaság megvalósításának mikéntje és üteme, valamint a nemzetközi integrációs formákba való bekapcsolódás tekintetében. A rendszerváltozást követően hatalomra jutott politikai pártok a tradicionális, kulturális hangsúlyokkal operáló nacionalista retorikát favorizálták, melynek politikai implikációi a lakosságban a magyar történelem súlyos történelmi traumáinak emlékét mozgósították.

A kiábrándulás hamarosan bekövetkezett. Nehéz eldönteni, hogy az avított ideológiai nyelv vagy a piacgazdaságra való (egyébként tétova és habozó) áttérés következtében elszenvedett anyagi veszteségek játszottak-e nagyobb szerepet a kiábrándulásban. Az 1990-94 között végzett empirikus szociológiai kutatások mindenesetre az államszocializmus által képviselt paternalista értékek iránti nosztalgia növekedését mutatták. A második szabad választások a korábbi politikai erők által nemzetietlennek és idegenszívűnek látott szocialista és liberális pártok elsöprő erejű választási győzelmét hozták.

A mindennapi életet kevésbé befolyásolták az ideológiai csatározások, melyek heve a választásokat követően lecsillapult. A nemzeti identitás modernizációja, mely már az államszocializmus éveit alatt megindult Magyarországon, tovább halad a maga útján. Ez az út sem nélkülözi az ellentmondásokat. Egyrészt erős gazdasági nacionalizmus és idegengyűlölet bukkant a felszínre, másrészt a multikulturalizmus és a globalizmus kihívásainak elfogadása sem idegen a társadalomtól.

Az állampolgárság, amely szigorúan politikai értelemben véve a nemzeti identitás középpontjában kellene, hogy álljon, fokozatosan etno-nacionalista értelmet nyert, anélkül azonban, hogy megtartotta volna az etno-nacionalizmussal korábban együttjáró nemzeti agressziós potenciált. Habermas nyomán az „állampolgári sovinizmus” tünetcsoportjáról beszélhetünk, mely ha politikailag nem is rokonszenvesebb, mint történelmi előzménye, a kultúrnemzeti sovinizmus, de terminológiájában legalább

lefordítható a századvég nyugat-európai nemzeti idiómáinak nyelvére. A nemzeti önmeghatározás horizontján felsejlik az új magyar identitás, amely továbbra is szervezetlen, ellentmondásos és bizonytalan, akár az élet.

Csepeli György–Örkény Antal

IRODALOM

- Anderson, B. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Elképzelt közösségek: Megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről). London: Verso.
- Armstrong, J. 1982. *Nations before nationalism* (Nemzetek a nacionalizmus előtt). Chapel Hill: University of North Carolina Press
- Barany, Z. 1994. „Mass-Elite Relations and the Resurgence of Nationalism in Eastm Europe” (Tömeg-elit kapcsolatok és a nacionalizmus felélédeése Kelet-Európában). *European Security*, vol. 3, No. 1. 162181. pp.
- Barth, F. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries* (Etnikai csoportok és határok). Bergen: Universitats für Paget
- Bordas, S.Fric, P.Haidova, K.Huncik, P.Mathe, R.) 1995. *Ellenpontok. A szlovák-magyar viszony vizsgálata szociológiai és szociálpszichológiai módszerekkel*. Bratislava: Nap
- Bruszt, L.Simon, J. 1991. A választások éve a közvélemény-kutatások tükrében. In: *Magyarország politikai évkönyve 1991*. Ed.: Kurtán, S.-Sándor, P.Vass, L. Budapest: Economix Rt. 607646. pp.
- Csepeli, Gy. 1985. *Nemzeti érzés és tudatvilág Magyarországon*. Budapest: Múzsák.
- Csepeli, Gy.Kéri, L.Stumpf, I. Eds. 1994. *Conflicting Loyalties to Europe and the Homeland in Hungary*, a XVI. IPSA kongresszuson előadott cikk
- Csepeli, Gy.Örkény, A. 1992. *Ideology & Politics in Hungary. The Twilight of State Socialism* (Ideológia és politika Magyarországon. Az államszocializmus alkonya). London: Pinter Publishers.

- Harsányi, N.Kennedy, M. (1994) Between Utopia and Dystopia: The Labilities of Nationalism in Eastn Europe (Utópia és sorvadás között: a nacionalizmus labilitása Kelet-Európában.) In: Kennedy, 149179. pp.
- Hockenos, P. (1993) Free to Hate. The Rise of the Right in Post-Communist Europe (Szabad gyűlölni. A jog éledése a poszt-kommunista Európában). New York. London. Routledge.
- Hroch, M. 1993. „From National Movement to the Fully Formed Nation: The Nation Building Process in Europe" (A nemzeti mozgalmtól a teljesen kialakított nemzetig: a nemzetépítés folyamata Európában). New Left Review 198:320. pp.
- Kennedy, M. (Ed.) 1994. Envisioning Eastern Europe (Álmodó Kelet-Európa). Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Rothschild, J. 1989. Return to Diversity. A political History of East Central Europe since World War II (Visszatérés a sokféleséghez. Kelet-Közép-Európa politikai története a II. világháború óta). New York, Oxford: Oxford University Press.
- Rothschild, J. 1994. Nationalism and Democratization in East Central Europe: Lessons from the Past (Nacionalizmus és demokratizálódás Kelet-Közép-Európában: a múlt tanulságai). Nationalities Papers, vol. 22. No. 2. 2734. pp.
- Rothschild, J. 1981. Ethnopolitics (Etnika-politika). New York: Columbia University Press.
- Salec, R. 1994. The Ideology of the Mother Nation in the Yugoslav Conflict. (Az anyanemzet ideológiája a jugoszláv konfliktusban). In: Kennedy, 87101. pp.
- Schoepflin, G. 1992. Nacionalizmus és etnikum Európában. Európai Szemle. 1992. 3. 2: 925 pp.
- Szabó, I.Örkény A. 1995. A tizennégy-tizenöt évesek és a kisebbségek. Iskolakultúra, V. évfolyam 1947. pp.
- Verdery, K. 1993. Nationalism and National Sentiment in Post-Socialist Romania (Nacionalizmus és nemzeti érzés a szocializmus utáni Romániában.) Slavic Review 52. 2. 179203. pp.